

УДК 342.7(477)«19–055.2»

НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ О.В.

**ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ НАРИС ЗАЛУЧЕННЯ
УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК ДО СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПРАЦІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті простежено зміни законодавства та правової практики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо залучення жінок до суспільно корисної праці як важливого чинника прогресу в досягненні рівноправ'я жінок із чоловіками.

Ключові слова: *жінка, праця, трудова діяльність, суспільно корисна праця, рівноправ'я жінок із чоловіками.*

В статті просліджені изменения законодательства и правовой практики второй половины ХІХ – начала ХХ в. относительно привлечения женщин к общественно полезному труду как важному фактору прогресса в достижении равноправия женщин с мужчинами.

Ключевые слова: *женщина, труд, трудовая деятельность, общественно полезный труд, равноправие женщин с мужчинами.*

The changes of legislation and legal practice between the second part of the ХІХ century and the beginning of the ХХ century in relation to bringing in of women to publicly useful work and officially-labor activity as to the important factor of progress in achievement of equality of rights of women with men.

Key words: *woman, labor, officially-labor activity, publicly useful work, equality of rights of women with men.*

Вступ. Становище жінок у трудових відносинах у другій половині ХІХ ст. було безпосередньо пов'язаним із рівнем економічного й політичного розвитку країни, зі змінами, які відбувалися в економічній, адміністративній, правовій і культурній сферах життя Російської імперії.

Однією з основних причин, які гальмували успішну організацію та розвиток жіночих видів праці в Росії, було кріпацтво. Майже третина жіночого населення не мала особистої свободи й права повного розпорядження власними грошима. Сама трудова діяльність для жінок мала різне значення. Для жінок, забезпечених достатком, заняття шиттям, музикою, танцями та домашнє господарство були не більше, ніж розвагою. Це була така робота, яку вони могли залишити будь-якої хвилини за власним бажанням. Для інших подібні заняття були важкою виснажливою працею.

На думку відомого історика Є.П. Карновича, у 1860 р. значна кількість жінок у Петербурзі працювала на тютюнових, ткацьких і гумових фабриках [1, с. 46]. На ткацьких фабриках умови робіт були менш важкими.

Одним із видів жіночої праці була «домашня робота» [1, с. 55]. Цим займалися жінки з нижчих верств населення. Вони не наймалися на постійну роботу, а брали замовлення в майстернях і магазинах додому. Тим самим їх діяльність могла розповсюджуватися водночас на декілька кустарних і торгових закладів.

© НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ О.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

У ремісничому виробництві було більше умов для розвитку жіночої праці. Як зазначав Є.П. Карнович, у 1860 р. загальна кількість людей, які займалися ремеслами в Петербурзі, складала 43 884 особи, з яких чоловіків було 39 171, а жінок – лише 4 713 [1, с. 49]. Однак, незважаючи на порівняно велику кількість зайнятих у промисловості робітниць, рівень оплати жіночої праці був на 30% нижче чоловічого. Якщо середній заробіток робітника у 1880-х р. складав 14–15 крб на місяць, то робітниця отримувала лише 10 крб [1, с. 562].

19 лютого 1861 р. Олександр II підписав Маніфест про відміну кріпосного права, а також затвердив низку положень і додаткових правил проведення селянської реформи. Ця реформа, незважаючи на свою незавершеність, поклала початок нової, буржуазної епохи, відкрився простір для розвитку продуктивних сил, які до цього часу стримувалися віджилими феодально-виробничими відносинами.

З відміною кріпацтва, що супроводжувалась бурхливим розвитком капіталістичного способу виробництва, а також прискореними темпами зростання промисловості жінка стала все більше залучатись до суспільно-трудової діяльності. На українських землях у складі Російської імперії капіталістичні відносини розвивались більш інтенсивно, ніж в інших її частинах, за винятком традиційних розвинених промислових районів. За декілька десятиліть завершився промисловий переворот, створилася велика фабрично-заводська індустрія. Україна із суто сільськогосподарського краю на кінець XIX ст. перетворилася на основну базу гірничої, вугільної та металургійної промисловості, сільськогосподарського машинобудування для всієї країни, на район високорозвиненої харчової промисловості та капіталістичного сільського господарства з густою мережею залізниць і великим морським і річковим транспортом [2, с. 197].

Розвиток капіталістичного способу виробництва означав, окрім іншого, створення великої кількості нових робочих місць. Потреба в робочій силі створювала зміни в суспільній ситуації, з'явилася можливість більш широкого залучення жінок до трудової діяльності в промисловості, торгівлі, на транспорті тощо та виникнення відповідних трудових правовідносин.

Питання розвитку правової регламентації трудової діяльності українських жінок у другій половині XIX – на початку XX ст. оглядово окреслено в наукових роботах дослідників різних періодів, зокрема С.В. Березнікова, В.П. Глиняного, О.М. Головка, О.Р. Дашковської, К.Б. Левченко, О.Є. Лось, О.В. Мартинюк, М.О. Морозова, І.Д. Новик, К.П. Победоносцева, М.І. Покровської, О.А. Хасбулатової, О.М. Шабанової, Г.Ф. Шершеневича, О.Н. Ярмиша. Водночас можна зазначити, що в сучасній історико-правовій науці цю проблематику розкрито досить фрагментарно й епізодично.

Постановка завдання. Мета статті – простежити зміни законодавства та правової практики другої половини XIX – початку XX ст. щодо залучення жінок до суспільно корисної праці як важливого чинника прогресу в досягненні рівноправ'я жінок із чоловіками.

Результати дослідження. У пореформений період Україна, незважаючи на колоніальну політику царизму, щодо економічного розвитку займала в Російській імперії одне з перших місць. Вона випереджала інші регіони за видобутком вугілля, виплавкою чавуну, виробництвом цукру. Україна належала до тих околиць царської Росії, які в промисловому відношенні мало чим відрізнялися від центру імперії, хоча її економіка мала значною мірою однобічний характер.

Реформа 1861 р. створила умови для широкого залучення жінок до промислового виробництва.

Зростання фабрично-заводської промисловості в Україні призводило до зниження мануфактури, сільських промислів і місцевого ремесла, а також до зростання чисельності фабрично-заводських працівників як жіночої, так і чоловічої статі.

Наприкінці XIX ст. жіноча праця в Україні відіграла значну роль у сільському господарстві, тваринництві, лісових промислах. У цих галузях працювало 342,2 тис. жінок (31 на 1 000 всіх жінок). Жінок-поденників, служниць, а також осіб, які займалися приватною діяльністю, було 329,2 тис. (30 на 1 000 всіх жінок) [3, с. 7].

За кількістю жінок, зайнятих у трудовому житті, можна умовно виділити їх основні групи. До першої групи належали жінки, які працювали в хліборобстві й тісно пов'язаними з ним галузями (35%). До другої групи належали жінки, зайняті в поденній роботі, домашня прислуга, а також особи, які займалися приватною діяльністю (33,9%). До третьої групи належали жінки, які працювали на фабриках і заводах (9,1%), а до четвертої – працівники транспорту й торгівлі (7,1%) [3, с. 7].

У розглянутих групах трудящих жінок було більше в тих галузях виробництва, у яких оплата праці була низькою, а також серед некваліфікованих працівників. У промисловому виробництві України жіноча праця застосовувалась не так широко, як у Російській імперії в цілому, де на 1 000 працівників припадало 862 чоловіки та 138 жінок [4, с. 125]. Така особливість пов'язується зі структурою та спеціалізацією господарського виробництва в Україні, особливо з роллю текстильного виробництва, металургійної й гірничодобувної промисловості, машинобудування, які вимагали від працівників різного рівня використання фізичної сили.

Розподіл праці жінок відбувався відповідно до їх станового становища. У жінок і дівчат нижчих верств соціальна адаптація до нових умов життя проходила без особливих труднощів, оскільки вони й раніше перебували в становищі найманих робітниць, і ці зміни давали їм свободу та самостійність у виборі професії. Жінки із середніх верств відчували труднощі в процесі соціалізації. Маючи відповідне виховання й освіту, вони вважали за неможливе працювати на фабриках або в гірничій промисловості; на їх переконання, така трудова діяльність не відповідає їх статусу в суспільстві. У цих галузях працювали переважно дівчата із сільської місцевості або городянки нижчого походження. Однак із введенням повсюдної механізації виробництва та зростанням робітничого руху вживання жіночої робочої сили почало зростати. Жіноча праця стала поступово вводитись навіть у традиційно «чоловічі» галузі, такі як металургійна, цегляна, нафтова тощо.

Незважаючи на проведені реформи 1860–1870-х рр., становище жінок нижчих верств у трудовій сфері було вкрай важким, що обумовлювалося відсутністю законодавчого врегулювання всіх питань, пов'язаних із використанням жіночої праці [5, с. 451–455].

Аж до 1880-х рр. у Російській імперії не існувало законів, які регулювали б працю жінок і дітей на підприємствах. І лише в третьому десятилітті після реформи почали з'являтися перші фабричні закони, покликані регулювати час роботи жінок на фабриках і заводах.

Законом «Про заборону нічної роботи неповнолітнім і жінкам на фабриках, заводах, мануфактурах» [6], який був затверджений 3 червня 1885 р. та набув чинності 10 жовтня 1885 р., уперше зроблено спробу врегулювати працю жінок. Цей закон вводився як паліатив, тимчасовий акт, дія якого обмежувалася трьома роками.

Закон складався лише з двох пунктів. У першому, зокрема, заборонялося три роки, з 1 жовтня 1885 р., використовувати жінок на нічних роботах на бавовняних, полотняних і вовняних фабриках із наданням права міністру фінансів за погодженням із міністром внутрішніх справ розповсюджувати ці обмеження також на промислові підприємства інших галузей. У другому пункті тим самим міністрам і в тому ж порядку взаємодії доручалося детально опрацювати унормування праці жінок, а також підлітків, які не досягли 17-річного віку, для регулювання на постійній основі. Також встановлювалася тривалість нічного часу роботи (з 9 години вечора до 5 години ранку).

Міністерству фінансів було надано право поширювати дію закону на інші галузі промисловості, проте воно цим правом майже не користувалось та обмежилось розповсюдженням закону 1885 р. лише на деякі шкідливі роботи у фарфоровому й сирниковому виробництвах. Лише хвиля страйків 1890-х рр. примусила міністерство фінансів розповсюдити в 1897 р. дію вказаного закону на всі виробництва щодо обробки волоконних речовин.

Підприємці питання про нічну роботу жінок і підлітків пізніше намагались вирішити за допомогою приватних поправок до закону (розширення меж нічного часу тощо). «Тимчасовий» захід став постійно діючим правилом. Він подовжувався без будь-якої протидії капіталістів. Так, після обґрунтування необхідності збереження існуючого порядку до 1 січня 1890 р. міністр фінансів І.О. Вишнеградський у жовтні 1888 р. стверджував: «Чинні узаконення про роботу малолітніх, підлітків і жінок в існуючому вигляді не становлять істотних незручностей, негайна зміна їх не зумовлюється настійливою потребою» [6].

У результаті видання нового закону запровадження жіночої праці у виробництві не лише не скоротилось, а й мало тенденції до зростання, оскільки капіталістична фабрика не могла обходитись без дешевої жіночої праці. Робітники вимагали більших пільг, що стосувались регулювання всіх, у тому числі й правових, сторін фабричного побуту, і питання про жіночу працю не було головним.

Про це свідчить також фабрична статистика кінця XIX ст. Жінки часто отримували буквально дріб'язок. Так, у 1890 р. на Лебединівському цукровому заводі Чигиринського повіту Київської губернії з 274 робітників було 28 жінок. Отримували вони від 7 до 10 руб. на місяць, тобто майже вдвічі менше, ніж відповідні робітники-чоловіки [7].

24 квітня 1890 р. Державна Рада ухвалила думку [8] на зміну й доповнення відповідної норми законів від 1 червня 1882 р. та від 3 червня 1885 р. Думка Державної Ради фактично замінила обидва закони, об'єднавши їх в один законодавчий акт та змінивши колишні норми в найістотніших пунктах.

Так, допускалися відступи від статей законів від 1 червня 1882 р. та від 3 червня 1885 р., що стосувалися нічної праці жінок. Оскільки нічний час між 9 годиною вечора та 5 годиною ранку для виробництва бавовняних, полотняних, шерстяних, льонопрядильних і змішаних тканин було встановлено ще законом від 1 червня 1882 р., то акт Державної Ради знову звільнив фабрикантів від «турбот» щодо цього питання.

Нічний час було скорочено на дві години та встановлено в межах між 10 годиною вечора й 4 годиною ранку. Вказаний відступ від раніше встановлених норм торкався всіх зазначених виробництв і скляних підприємств, а за угодою з міністерством внутрішніх справ міг поширюватись також на інші галузі промисловості, що працюють безперервно двома змінами по 18 годин на добу. У скляних виробництвах нова постанова дозволила нічну працю підлітків і жінок не більше 6 годин на добу, щоб протягом наступного робочого дня їх допускали до роботи не раніше ніж за 12 годин після завершення нічної зміни. На решті підприємств зайняті вночі не могли бути допущеними в зміни раніше полудня наступного дня.

Підлітки й жінки могли допускатись до нічної праці лише «в особливо поважних випадках», тобто після тривалого, викликаного нещастям припинення роботи, за посиленого надходження замовлень перед ярмарками та там, де зазначені роботи виконувались підлітками й жінками «одночасно й сумісно з главами їхніх сімейств».

Новий акт Державної Ради зводив нанівець усю регламентацію нічної праці підлітків і жінок, оскільки він торкався саме тих галузей промисловості, у яких жіноча й дитяча праця займала велике місце – близько 45% праці всіх робітників. Водночас Державна Рада дала головному фабричному інспектору право за поданням місцевих чинів фабричної інспекції допускати підлітків і жінок до робіт на фабриках, заводах і мануфактурах у недільні й високоурочисті дні всюди, де вони проводилися підлітками та жінками сумісно з дорослими главами їхніх сімей.

Таким чином, у значній кількості позицій закон від 24 квітня 1890 р. був регресивним щодо забезпечення прав жінок під час роботи на промислових підприємствах. Однак промислова сфера ще тривалий час не була домінуючим сектором застосування праці жінок на українських землях у складі Російської імперії.

У своєму звіті за 1908 р. старший фабричний інспектор Київської округи писав: «Працею жінок фабриканти заміняють працю дорослих чоловіків. Були спроби поставити жінок ткалями на механічних ткацьких верстатах суконної фабрики, причому відрядний заробіток їх виявився не менше чоловічого, проте ткачі просили хазяїв фабрики не приймати на роботу жінок» [9, с. 12]. Далі зазначалося, що власники цукрових заводів, переважно рафінадних, прагнуть заміняти чоловічу працю жіночою та ще дешевшою працею підлітків.

Процес заміни чоловічої праці більш дешевою жіночою тривав. Це спостерігалось, як свідчать звіти фабричних інспекторів, у 1909 р. [10, с. 13], а особливо інтенсивно – у роки промислового піднесення. Наприклад, у 1910–1914 рр. за загального збільшення чисельності робітників із 273,6 тис. до 333,8 тис. кількість чоловіків зросла з 227,9 тис. до 273,1 тис., а жінок – із 45,6 тис. до 58,6 тис. У 1907–1914 рр. на підприємствах України, що підлягали

нагляду фабричної інспекції, частка жінок збільшилась із 16 до 18%. Багато жінок було зайнято в цукровій промисловості України, про що свідчать дані поділу робітників за віком і статтю. Так, у 1906–1907 рр. на цукрових підприємствах України працювало 80 316 робітників, з них 65 617 чоловіків, 10 017 жінок та 1 432 підлітки. Таким чином, жінки й підлітки становили 14% загальної чисельності робітників цукрової промисловості. А в 1909–1910 рр. жінки й підлітки становили вже 16%. Із кожним роком питома вага задіяних у важкому промисловому виробництві жінок поступово зростала. Найвища частка жінок, які працювали у виробництві на українських землях, була в Чернігівській, Херсонській і Київській губерніях, а найменша – у Подільській і Волинській губерніях [11, с. 63–65].

Висновки. Як показало життя, жінка не стала повною мірою вільною та рівноправною. Її прагнення до незалежного становища, до свободи й рівноправ'я приводило до того, що жінки надавали перевагу фабричній праці перед домашньою роботою. У відносинах найманої праці на виробництві законодавство самодержавства було більш консервативним і дискримінаційним щодо жінок.

Трудова зайнятість жінок перетворилась на назрілу соціальну потребу. Для вирішення поставлених завдань і подальшого розвитку певних видів жіночої праці апробувалися різноманітні форми й засоби залучення жінок у трудову діяльність. Беручи участь у суспільному виробництві, жінка отримувала не лише матеріальну винагороду, а й моральне задоволення, підвищувався її статус у сім'ї та суспільстві. Праця жінок у суспільному виробництві сприяє економічній і соціальній самостійності жінки, зміні потреб та їх розвитку.

Список використаних джерел:

1. Карнович Е.П. О развитии женского труда в Петербурге / Е.П. Карнович. – СПб. : Тип. В. Безобразова и К^о, 1865. – 117 с.
2. Рибалка І.К. Історія України : в 2 ч. / І.К. Рибалка ; за ред. А.А. Балабухи. – Х. : Основа, 1995–1997. – Ч. 2 : Від початку ХІХ ст. до лютого 1917 року. – 1997. – 479 с.
3. Порш Н.В. Из статистики Украины / Н.В. Порш. – К., 1907. – 24 с.
4. Порш М.В. Робітництво України: нариси по статистиці праці / М.В. Порш // Записки Українського наукового товариства в Києві / за ред. М.С. Грушевського. – К., 1911. – Кн. 9. – С. 124–130.
5. Хасбулатова О.А. Опыт и традиции женского движения в России (1860–1917) / О.А. Хасбулатова. – Иваново : Ивановский гос. ун-т, 1994. – 135 с.
6. Всеподданнейшие доклады по части торговли и промышленности и материалы договоров к заключению торговых договоров с иностранными государствами (коллекция) // Російський державний історичний архів. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 154.
7. Описание суконной фабрики в г. Стеблеве: число рабочих, оплата труда, продолжительность рабочего дня, применение детского и женского труда. Из путевых журналов фабричного инспектора Киевского округа за 1891–1892 гг. // Центральний державний історичний архів України. – Ф. 575 : Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 4.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 33 т. – СПб. : Государственная тип., 1885–1916. – Т. 10. – 1890. – 1017 с.
9. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г. – Петроград : Министерство торговли и промышленности, 1910. – 80 с.
10. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1909 г. – Петроград : Министерство торговли и промышленности, 1910. – 95 с.
11. Лось О.Е. Робітничий клас України в 1907–1913 рр. / О.Е. Лось. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 196 с.